

Wraak en vergelding zijn als motief van menselijk handelen zo dagelijks en zo voor de hand liggend, dat psychoanalytici het helemaal over het hoofd hebben gezien. Er is vrijwel niets over geschreven. Wraak heeft geen goede naam. Het wordt gezien als impulsief, primitief en kinderachtig en veelal niet als een belangrijke sociale vaardigheid, verwant aan assertiviteit en overlevingsdrift.

Anderzijds zijn wraak en vergelding dominante en gemakkelijk zichtbare motieven in het gedrag van kinderen en grote mensen. Uiteraard gaat het dan om klein en minder klein zeer. Je wordt gepest op school en je slaat een keer goed van je af. Eindelijk weet je op tijd die riposte te maken, die je altijd slechts achteraf weet te bedenken.

In de Vrij Nederland van enkele maanden geleden was er een bloemlezing te vinden van de vindingrijke wraakoefeningen bedacht door bedrogen partner, gepasseerde collega's, gekwetste familieleden. Ook de taal spreekt boekdelen over wraak en vergelding: boontje komt om zijn loontje, het iemand betaald zetten, met gelijke munt betalen, iemand van het zelfde laken een pak geven, eigen schuld dikke bult, wie de bal kaatst moet die terug verwachten, oog om oog tand om tand.

Bij vergelding gaat het niet alleen om het rechtzetten van iets onrechtmatigs of aangedaan leed. Het is vooral de vernedering en de krenking die wraakgevoelens aanwakkeren. Wraakgevoelens en vergelding zijn de vanzelfsprekende intermenselijke mechanismen, die de emotionele boekhouding van het narcisme (zelfgevoel) op orde houden. Wraak nemen helpt dus, want het gevoel van eigenwaarde wordt hersteld, de krenking wordt teniet gedaan. De rekening is vereffend: het is 1-1. Niet onbelangrijk: een conflict kan daarmee ook worden afgesloten, eindigen in remise. Een geslaagde – gepaste – wraakoefening voorkomt daarmee ernstiger conflicten. Wraak is niet zelden een effectieve preventie van zinloos geweld.

Daar zijn wel spelregels voor : de belangrijkste is wellicht dat de vergelding niet erger is dan het vergrijp. Je steekt of schopt iemand niet dood, omdat die je uitgescholden heeft of een blikje bier heeft gestolen. Wraak heeft zijn slechte reputatie, mijns inziens, te danken aan de excessen. De bijbelse uitdrukking: oog om oog, tand om tand roept de wreker dus dringend op tot zelfbeheersing.

In de psychotherapie en psychoanalyse behoort wraak geen rol te spelen. Psychotherapeuten behoren uiteraard geen wraak te nemen op hun patiënten. Patiënten zijn vrij om alles te zeggen ook als dat onaangename zaken over de psychoanalyticus zijn. Aan het einde van het uur zeggen die dat het tijd is en aan het einde van de maand sturen die een rekening. Toch komt wraak voor: een te indringende interventie of juist het onthouden van een interpretatie kunnen subtiele vormen van wraak zijn op een chronisch aanklagende misprijzende patiënt.

Winnicott vertelt over een patiënt, die hem jarenlang treiterde met laatdunkend commentaar en kwetsende opmerkingen, waaraan geen einde leek te komen. Tot opluchting van Winnicott keert de analyse uiteindelijk ten goede. "It was a wonderful day for me when I could actually tell my patient that I and his friends had felt r repelled by him, but that he had been too ill for us to let him know( P. 196)".

Soms kan het bedenken van wraak ook heilzaam werken.

Een patiënte in psychotherapie, die door een collega op haar werk flink was gebruiskeerd, verviel in een passieve en depressieve stemming over de vernedering en voelde zich

onmachtig om dat in zichzelf te veranderen. Ik suggereerde haar dat ze misschien iets kon bedenken, waardoor ze het die collega betaald zou kunnen zetten... Ze heeft op een creatieve wijze haar gram gehaald en is er zienderogen van opgeknapt.

#### Wraakscenario

Niet alleen in het dagelijks leven, maar in films, toneel en literatuur is wraakzucht niet weg te denken. Van de Lino Kling tot Ambo, van Brute Glee tot Griekse mythen en sagen speelt wraak een centrale rol en Shakespeare is zonder wraak zelfs niet denkbaar.

Het wraak scenario gaat vaak volgens een vast stramien: de hoofdpersoon wordt zo lang getreiterd, gekleineerd en onheus bejegend, getraumatiseerd, dat elk zinnig mens op gegeven moment zou zeggen: nu is de maat vol, nu mag je terugslaan. Dus niet de boef netjes arresteren en aan de politie overdragen, nee, de schurk moet net zoveel lijden als het leed aangedaan.

Het publiek, de kijker, toeschouwer en lezer mag van deze wraak meegenieten. Wraak is zoet, het is een genot, opwindend, zowel voor de wreker als voor de toeschouwer. Wraak is vrijwel de enig geoorloofde manier om van geweld en haat te mogen genieten. De toeschouwers ervaren een flinter van een blijkbaar diep verborgen wens: iemand te kunnen doden zonder schuldgevoel. In een documentaire zei een Israëliische scherpschutter: dat voelt fantastisch alsof je God bent.

Wraak kan het dominante motief van iemands leven worden. In het Griekse drama, überhaupt een bron van alle wraakvarianten, is Elektra een duidelijk voorbeeld hoe de wraakzucht haar leven steeds meer gaat bepalen. Haar moeder vermoordde samen met haar minnaar de vader van Elektra, die daarna jaren wacht op haar broer, die heeft beloofd om zijn vader te wreken.

Wraakzucht structureert de persoonlijkheid en in zekere zin zou je kunnen zeggen, dat de drang om te vergelden, die ontstaat na een ernstig aangedaan trauma de persoonlijk bij elkaar houdt en beschermt tegen fragmentatie en psychose. Elektra is daarvan een voorbeeld. Maar het leven van de hoofdpersoon uit *Once upon a time in the West* Harmonica staat ook in het teken van de nog niet ingeloste vergelding. Wraakzucht is dan ook een gevangenis. Of zoals het spreekwoord zegt : “wraak is zoet, maar bitter voor het hart”.

#### Wraak in de cultuur

Wraak mag in persoonlijke verhoudingen dus zeker een rol spelen, verdient zelfs een zeker respect. Toch is de rol van wraak bescheiden. Als mensen worden lastig gevallen of het slachtoffer van vandalisme, wordt wraak niet als de beste oplossing gezien. Dan stap je naar de politie.

In onze cultuur heeft wraak als middel tot schuldvereffening plaats gemaakt voor de rechtstaat. Het is de rechter die de strafmaat bepaalt, waarin het element van passende vergelding een belangrijke rol speelt. Het eigen rechter spelen wordt in de Westerse samenleving niet meer geaccepteerd. Wraak en vergelding zijn in handen van de rechterlijke macht. Wild West films laten uiteraard zien dat dit lang niet altijd het geval is geweest.

Germaine Tillion (geb. 1907) een antropologe – inmiddels tegen de 100 jaar – heeft na jarenlang verblijf in Noord-Afrikaanse cultuur veel geschreven over inmiddels gevoelige kwesties als sluiers, eerwraak en het gebruik om bruiden bij voorkeur uit het land van herkomst te betrekken. Recente krantenkoppen wekken gemakkelijk de indruk dat er een verband zou bestaan met de islam. Zij heeft al meer dan 50 jaar geleden laten zien dat deze

gebruiken in verband staat met de familiestructuur, die sinds mensenheugenis bepalend is geweest voor de verhouding tussen de seksen in de Maghreb.

Het gaat daarbij dus om een traditie die niet alleen veel ouder is dan de islam, maar die bovendien kenmerkend is voor beide oevers van de Middellandse Zee: van de Sahara tot aan de Alpen en de Loire. Binnen deze hechte, mediterrane familieclans, waarvan de Italiaans-Amerikaanse maffiafamilie wellicht het meest tot de verbeelding spreekt, bezitten de stamvader en de oudste zoon als diens plaatsvervanger, de volledige zeggenschap over de andere leden van de groep. Huwelijkspartners worden juist gekozen binnen de eigen groep of ferqa. Omdat daarbij een voorkeur bestond voor huwelijken tussen neef en nicht via de mannelijke lijn, spreekt Tillion in dit verband van 'de republiek van de neven'. Daarbij staat de eer van de familie voorop. Die samenleving was sterk binnenwaarts gericht, indachtig het motto "ons kent ons", en had weinig op met vreemdelingen.

Terwijl in Zuid-Europa de endogane familiestructuur onder invloed van de Industriële Revolutie geleidelijk aan is verdwenen – waarmee ook de positie van de vrouwen in deze regio zich gewijzigd en verbeterd heeft – toont de Maghreb een geheel ander beeld. Daar is als gevolg van de trek van het platteland naar de stad de positie van vrouwen juist verslechterd. Terwijl zij op het Marokkaanse platteland niet zelden ongesluierd door het leven gaan, treedt er bij de overgang van platteland naar stad dikwijls een soort verstarring op in de traditionele gebruiken.

Wanneer de bescherming van een groter familieverband wegvalt, zo meent Tillion, groeit de behoefte om het eigene veel nadrukkelijker te behouden voor invloeden van buitenaf.

Wie de abrupte overgang van platteland naar stad meemaakt, verandert niet van de ene dag op de andere in een liberale, goed geschoolde stedeling, die weet om te gaan met een verregaande mate van individualisme, maar neemt zijn toevlucht tot ieder surrogaat van bescherming dat hij maar kan verzinnen:

Getraliede ramen, ingewikkelde sloten, waakhonden en .....sluiers.

Dit afweermechanisme, beïnvloedt ongetwijfeld ook het gedrag van de migranten die in de afgelopen decennia van het Turkse en Marokkaanse platteland naar de stedelijk centra van West-Europa trokken. Het verklaart bijvoorbeeld waarom de hoofddoekjes in onze streken een hogere vlucht hebben genomen dan in de landen van herkomst. Het is immers niet erg aannemelijk dat het bij al die hippe scholieren en hun vaak zorgelijk ogende moeders om een godsdienstig statement gaat, laat staan om een fier gedragen symbool van de eigen identiteit.

In culturen waar familierelaties, of lotsverbondenheid dominant is dan de rechtstaat zal wraak een onderdeel blijven uitmaken van de vendettacultuur. Op die wijze hoort wraak dus thuis in de endogame cultuur, van familieverbanden, zoals we die kunnen zien in de Arabische laden en de maffia.

Maffia en een goed voorbeeld van een cultuur waarin de familiebanden belangrijker zijn, meer geldingskracht hebben dan de rechtstaat.

Once upon a time in the West is een meesterwerk en meer nog een film over heimwee en dood, dan over wraak. De film speelt zich af in precies dat kantelende tijdperk, waar Tillion over schreef. De cultuur van de Wild West, waarin mannen onderling rekeningen vereffenen wordt vervangen door een industriële samenleving met de komst van de spoorlijn. De corrupte rechtstaat doet zijn entree, waar geen plaats meer is voor cowboys, geen plaats meer voor wraak en her vereffenen van schulden. Het Wilde Westen bestaat niet meer. Het is een oude wereld geworden. Deze kentering in cultuur wordt in de film het meest duidelijk

verbeeld in de beroemde 'craneshot'. Claudia Cardinale komt met de trein aan, verwacht te worden afgehaald, informeert bij de stationschef naar haar bestemming. Met de muziek als regisseur verschijnt het dorp. “..” in een breed perspectief. Het is een dorp in aanbouw en symboliseert de overgang van de oude naar de nieuwe cultuur. (Dit 20 seconden durende shot consumeerde 20% van de totale begroting van de film).

Wraak wordt vaak uitbesteed. In gangsterfilms aan beroepsmoordenaars. In de bijbel aan engelen. In *Once upon a time in the West* is de wreker familie, maar heeft ook engelachtige eigenschappen. Zoals u zult gaan zien heeft Harmonica nergens een normale opkomt in de film: hij is er al, verschijnt in beeld. Hij heeft totale controle over elke situatie en naast zijn feilloze schietvaardigheid (er vallen geen gewonden, alleen doden) blijkt een onmenselijke dosis alwetendheid/voorzienigheid te bezitten.

Een vraag : wat gebeurt en na de wraak? De meeste films en drama stoppen op dat moment als een sprookje. Niet in deze film. Wat gebeurt er met Harmonica na zijn revanche. Duidelijk gaat hij alleen verder, maar zoals Cheyenne zegt: there is something with death inside. Na wraak komt de rouw.